

प्राध्यापक - एक आर्थिक व सामाजिक विश्लेषण मिलिंद सोहोनी

जुनी पेन्शन योजना लागू करायची अथवा नाही हा मुद्दा पुन्हा चर्चेत येत आहे. तेंव्हा याबद्दल सामान्य माणसाने काय भूमिका घ्यावी हा महत्वाचा प्रश्न आपल्या समोर आहे. शासनाचा एकूण वार्षिक खर्च साधारण रु. ५ लाख कोटी आहे. त्यातील रु. ४.२५ लाख कोटी, म्हणजेच ८५% हा चालू खर्च पगार, पेन्शन, अनुदान व विविध योजनांवर होतो. फक्त ७५,००० कोटी, म्हणजेच १५% खर्च भांडवली असतो. यातून रस्ते, शाळा, बंधारे इत्यादींची निर्मिती होते. चालू खर्चापैकी १.७५ लाख कोटी पगार पेन्शन वर खर्च होतो.

महाराष्ट्राची लोकसंख्या आज १२ कोटी आहे आणि त्यातील कामगारांची संख्या साधारण ४-६ कोटी आहे. यात सरकारी कर्मचारी जवळपास ७-८ लाख आणि पेन्शनधारी ७ लाख लोक, असे १५ लाख, म्हणजे एकूण कामगारांच्या फक्त ३-५% शासनाच्या "मस्टर" वर आहेत. हे ७-८ लाख शासकीय कर्मचारी - उदा. कृषी सहायक, शिक्षक, शाखा अभियंता ई. - आपल्याला वेगवेगळ्या सेवा पुरवितात ज्याला देखील मूल्य असते. त्यामुळे वाढलेला पेन्शन खर्च योग्य आहे का या प्रश्नाचे उत्तर या पदांच्या कार्यक्षमता आणि कर्मचाऱ्यांच्या कामाचे मूल्यमापन यावर आधारित आहे.

प्राध्यापक, कार्यक्षमता आणि आजची परिस्थिती

ह्या पदांमध्ये समाजाला दिशा देणारी - सचिव, प्राध्यापक, मुख्य अभियंता - अशी अनेक महत्वाच्या पदांचा समावेश आहे. अशा पदांचे विश्लेषण करताना आर्थिक बाबीं बरोबर समाजाने त्यांच्यावर सोपवलेल्या जबाबदाऱ्या सुद्धा ध्यानात घेतल्या पाहिजेत. या लेखात आपण शासनात रुजू असलेल्या प्राध्यापक या पदाचे विश्लेषण करूया. प्राध्यापक जे शिकवतात, ज्या कला व गुणांची परीक्षा घेतली जाते, तेच कौशल्य समाजात रुजते आणि विकास घडवून आणते. शिक्षा-परीक्षा या वर्गातील गोष्टींबरोबर समाजासाठी ज्ञान निर्मितीची जबाबदारी सुद्धा त्यांच्यावर असते.

आज महाराष्ट्रात पदवी विद्यार्थ्यांची संख्या साधारण ३०-३५ लाख आहे. हे विद्यार्थी ४०००-५००० महाविद्यालयांमधून विद्या ग्रहण करीत आहेत. यातील २००० महाविद्यालयांना शासनाकडून अनुदान प्राप्त होते. शिक्षकांची संख्या ८०,०००-१२०,००० आहे व त्यातील २०,०००-३०,००० शिक्षक हे प्राध्यापक आहेत. त्यांचा सरासरी मासिक पगार किमान रु. १.५ लाख आहे आणि तो शासनाकडून येतो. बहुतांश शिक्षकांचे पद हंगामी असून त्यांचे मासिक वेतन फक्त रु. १८,०००, म्हणजेच "पर्मानंट" प्राध्यापकांच्या केवळ १५% असते. शिक्षकांच्या ह्या दोन श्रेण्यांच्या जबाबदाऱ्यांमध्ये फारसा फरक नसतो - किंबहुना हंगामी शिक्षक तरुण असतात आणि विद्यार्थ्यांबरोबर आणि महाविद्यालयाच्या विविध कार्यक्रमांमध्ये त्यांचा सहभाग जास्त असतो.

उच्च शिक्षणावर शासनाचा प्रत्येक विद्यार्थ्यांवर साधारण वार्षिक खर्च रु. ५५,००० असतो व याचा मोठा भाग अध्यापकांच्या पगारावर होतो. त्यामुळे प्राध्यापक नेमके काय करतात आणि त्यांच्या पगारातून समाजाला काय मिळते हे आपण बघितले पाहिजे. कुठल्याही शिक्षणसंस्थेचे मुख्य उत्पादन अर्थात तिचे पदवीधर. आज महाराष्ट्राचा विचार केला तर, केंद्रशासनाच्या अहवालानुसार तरुण पदवीधरांमध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण ३०% आहे. याची संभाव्य कारणे - जुनाट अभ्यासक्रम, चुकीची शिक्षण व परीक्षा पद्धती आणि विद्यार्थ्यांचा निरुत्साह. यातील पहिली दोन कारणे अर्थात प्राध्यापकांच्या कार्यक्षमता निगडित आहेत. असे असले तरी, विद्यार्थ्यांचे शिक्षक किंवा शिक्षण पद्धती बद्दल अभिप्राय आणि त्याचे विश्लेषण याची परंपरा नाही. राज्याच्या कुठल्याही सार्वजनिक विद्यापिठाच्या परीक्षेच्या प्रश्न-पत्रिकेवर एक नजर फिरवली तर स्पष्ट होईल कि घोकमपट्टी शिवाय कुठलेही गुण किंवा कौशल्य तपासली जात नाहीत.

त्याहून मोठा मुद्दा आहे समाजासाठी ज्ञान निर्मितीचा. उदाहरणास्तव आज रत्नागिरी जिल्ह्यात दर वर्षी साधारण २०० भूगोल आणि २०० अर्थशास्त्राचे नवीन पदवीधर काँलेजातून बाहेर पडतात. यांच्यावर शासनाचा साधारण रु. ७ कोटी खर्च झालेला असतो. पण ते नेमके कुठे जातात आणि काय करतात ह्याचे विश्लेषण

सोडाच, माहिती देखील आपली महाविद्यालये ठेवत नाही. पदवीधर म्हणून काय कौशल्ये असायला हवीत हेही कुठे नमूद नाही. अनेक प्रादेशिक प्रश्न अभ्यासाच्या प्रतीक्षेत आहेत व असे अभ्यास नवपदवीधरांसाठी उपजीविकेचे महत्वाचे साधन आहे. जवळपास सगळे एसटी डेपो तोट्यात आहेत. डेपो व तालुक्याचे एकत्रित विश्लेषण करून नवीन मार्ग सुचवणे, वेळापत्रकामध्ये बदल करणे ई. कौशल्ये पदवीधरांमध्ये असायला हवी. पण त्याचा लवलेशीही आपल्याला आढळत नाही.

यासाठी विद्यार्थ्यांचे अनुभव विश्व वाढवणे आणि त्यांच्या कडून छोटेखानी अभ्यास करून घेणे हे अभ्यासक्रमात असायला हवे. ही जवाबदारी अर्थातच प्राध्यापकांची आहे. प्रथम त्यांच्या कडून असे अभ्यास होणे अपेक्षित आहे. जिल्हा स्तरावरच्या प्रश्नांवर संशोधन - उदा. स्थानिक उद्योग यांचे आर्थिक किंवा व्यवस्थापनाचे अहवाल, जिल्हा प्रशासनाला लागणारे सर्व्हे, शेती, पाणी, प्रदूषण या बदलची अद्ययावत माहिती - हे सर्व प्राध्यापकांच्या कार्यक्षेत्र असते, पण तसे होताना दिसत नाही.

संविधानाप्रमाणे शिक्षणाचा दर्जा सांभाळण्याची जवाबदारी केंद्र शासनाकडे सोपवण्यात आली आहे. यासाठी विद्यापिठ अनुदान आयोग, अर्थात युजीसी संस्था कार्यरत आहे. आजच्या उच्च शिक्षण व्यवस्थेचे विदारक वास्तव जरी स्पष्ट असले तरी शिक्षणाचा दर्जा, अभ्यासक्रमांची उपयुक्तता, अर्थव्यवस्थेशी ताळमेळ ह्या बदल एकही अधिकृत अहवाल गेल्या २० वर्षात केंद्राने घडवून आणलेला नाही. याबद्दल खंत नवीन शिक्षण धोरणाच्या अहवालात देखील नमूद आहे. असे महत्वाचे अभ्यास होत नसल्यामुळे शिक्षण धोरण हे माहिती आणि विश्लेषण यावर आधारित नसून राजकारण आणि सवंग श्रुती-स्मृती आणि दंतकथांवर आधारित आहे.

विज्ञानाचे प्रवाह

मुळात जगाच्या पाठीवर विज्ञानाची वाटचाल आपण बघितली तर ज्या देशांची प्रगती झाली, व आज जी राष्ट्रे प्रगत आहेत, त्यात विज्ञानाचे अभ्यासाचे विषय व कार्यपद्धती अतिशय लोकाभिमुख आहेत. परिसर विज्ञान, समाज व प्रशासन या मधील संबंध, स्थानिक अभ्यास आणि अहवाल लेखन ही कौशल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होतात. त्यासाठी शिक्षण संस्थांमधील प्राध्यापकांचे संशोधन व समाजाबरोबरचे संबंध हे अतिशय घनिष्ट असतात. त्यामुळे युवा पिढीमध्ये सुद्धा चौकस वृत्ती आणि सामाजिक जाणीव आपल्याला दिसून येते. नवीन उपक्रम किंवा उद्योग सुरु करण्यासाठी लागणारी बौद्धिक सामग्री आणि अनुभव त्यांच्यापाशी असतो.

आपल्यासारख्या गरीब व विकसनशील देशासाठी विज्ञानाचा हा लोकाभिमुख प्रवाह फारच महत्वाचा आहे. अभ्यासाच्या या पद्धतीत, सामान्य लोकांचे हितगुज, त्यांची सुख-दुःख याबद्दल सहानुभूती आणि विचारपूस, त्यांच्या समस्यांचे विश्लेषण आणि आणि शेवटी त्यांच्या प्रश्नांवर उपाय ह्या क्रिया अभिप्रेत आहेत. अशाने पारंपरिक विषयांबरोबर चूल, पाणी, शेती, एसटी हे विषय जोडले जातात. आपोपाप विज्ञानाचा विविध अंगी अभ्यास होतो, विद्यार्थ्यांचे कौशल्य वाढते आणि उपयुक्त ज्ञान निर्मिती होते

खेदाची गोष्ट आहे कि राष्ट्रीय ज्ञान-विज्ञान प्रणालीचा प्रवास उलट्या दिशेने चालू आहे. विज्ञानाचे व अभ्यासक्रमांचे केंद्रीकरण, प्राध्यापकांच्या बढतीच्या बदलत्या नियमावली, केंद्राचे क्षुल्लक गोष्टींबद्दल निर्देश अशा लाल-फितीत आपल्या शिक्षण संस्थांना अडकवण्यात आले आहे. जेईई, नीट, सीयूईटी या सारखी ब्रह्मास्त्रे युवा पिढी ची स्फूर्ती, ध्येयवाद आणि पुरुषार्थाचे खच्चीकरण करीत आहेत. ही बाबूशाही कायम ठेवणे, परीक्षांचे नियोजन, त्यांची मान्यता आणि प्रतिष्ठा वाढवणे, ही कामे आपले प्राध्यापक कळत-नकळत करीत आहेत.

आय. आय. टी. बद्दल बोलायचे झाले तर, आज बहुतांश पदवीधर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये नोकऱ्या घेत आहेत. मुळात आय. आय. टी. च्या अभ्यासक्रमात प्रादेशिक परिस्थिती आणि समस्या या बद्दल प्रशिक्षण अपवाद म्हणूनच असते. बहुतेक प्राध्यापकांचे संशोधन वैश्विक विज्ञान प्रणालीशी जोडून असते. एकूण संशोधनात प्रादेशिक तर सोडाच, देशी समस्यांबद्दल संशोधनाचा वाटा खूप कमी असतो. पण या वैश्विक विज्ञान प्रणाली ची छाप आपल्या देशी विज्ञान प्रणाली वर दिसून येते.

उच्च शिक्षण, समाज व्यवस्था आणि विकास

स्वाभाविक प्रश्न पडतो कि आपल्या उच्च शिक्षण प्रणालीची दुरावस्था माहित असून देखील केंद्र किंवा राज्य प्रशासन आणि आपले मंत्री या मध्ये मौलिक सुधारणा का घडवून आणत नाहीत? ह्याचे उत्तर ऑक्सफॉर्म ने काही दिवसांपूर्वी प्रकाशित केलेल्या अहवालात सापडते. आज आपल्या देशाची ४०% संपत्ती वरच्या १% लोकांकडे आहे. खालचे ५०% लोक मात्र ६८% जीएसटी भरत आहेत. अशी भयंकर विषमता आपल्या देशात दिसून येते. ह्या विषमतेची कारणे सुद्धा नवीन नाहीत - एका बाजूला २-५% लोकांचे समाजकारण आणि अर्थकारणावरचे वर्चस्व, आणि दुसऱ्या बाजूला पारंपरिक समाजव्यवस्थेत आणि विचारसरणीत अडकवून ठेवलेले सामान्य लोक. लोकाभिमुख विज्ञानातून तयार होणारे जनजागरण, वैचारिक मंथन आणि नागरिकी दृष्टिकोन हे ह्या व्यापारी व एलिट "राष्ट्रीय" व्यवस्थेच्या स्थैर्याला सोयीचे नाही. त्यामुळे अजूनही चूल, पाणी, शेती, ई. विषय समाजसेवा आणि गांधीवादात मोडतात, त्यांना कॉलेज च्या चार भिंतीत प्रवेश नाही. ब्लॉक चेन, क्वान्टम संगणक, हैड्रोजन गॅस वर चालणाऱ्या गाड्या, बुलेट ट्रेन, ए-आय इ. विषय हेच "खरे विज्ञान" आपल्या युवा पिढीवर बिंबवण्यात येते.

या उलट, युरोप मध्ये विज्ञानाच्या प्रवाहात सामान्य लोकांच्या सहभागामुळे एक नवीन बंधुभाव आणि संघटनामात्मक विचारशक्ती निर्माण झाली. ह्या शक्तीने तिथे माहिती, व्यवहार ज्ञान आणि समाजकारणाचे सार्वत्रीकरण केले, सामान्य लोकांच्या हाती अधिकार आणि सत्ता आणून दिली. ह्या क्रांती मध्ये प्राध्यापकांचे योगदान मोठे होते आणि आहे. ओबामा आणि मर्केल सारखे दिग्गज राष्ट्राध्यक्ष हे मूळचे प्राध्यापक! आजही लोकविज्ञानाचे अभिनव प्रयोग, नवीन पाठ्य पुस्तके, आणि "बेकहॅम चा फुटबॉल का वळतो" किंवा "समुद्र तळावरचे जीव" ते "हवेतल्या प्रदूषणाचे घटक" असे सामान्य विषयांबद्दल संशोधन आणि आकर्षक पण काटेकोर प्रस्तुती, या बाबतीत देखील पाश्चात्य प्राध्यापक व शास्त्रज्ञ खूप पुढे आहेत.

आपल्या देशात विज्ञानाचा प्रवास बघितल्यास स्वातंत्र्य पूर्व काळात अनेक प्रादेशिक शास्त्रज्ञ व नागरिकी आणि सामाजिक संस्थांनी एकत्र येऊन विज्ञानाधिष्ठीत समाजाची निर्मिती साठी प्रयत्न केले. विज्ञानाच्या बाबतीत भारतीय संस्कृती का मागे राहिली यावर बरेच मंथन झाले. पण स्वातंत्र्य नंतरच्या काळात विज्ञान तंत्रज्ञान संविधानाप्रमाणे केंद्राच्या अखत्यारीत गेले. त्यानंतरचा काळ म्हणजे केंद्राची बाबूशाही असेच म्हणावे लागेल. वैज्ञानिक क्रांती चे वारे लोकांपर्यंत पोहोचलेच नाही, त्याला केंद्राच्या उच्चतम संस्थांमध्ये बंदिस्त करण्यात आले. आपल्या केंद्रीय संस्थांचे लक्ष्य वैश्विक विज्ञानामध्ये भारताचे स्थान, अणुशास्त्र व खगोल शास्त्र आणि इतर बोजड विषयांवर केंद्रित राहिले. अशा विज्ञानातून राष्ट्राचा विकास होईल आणि आणि लोकांचे प्रश्न सुटतील असे चित्र तयार करण्यात आले. विज्ञानाला हे वेगळे वळण देण्यात प्रस्थापित शास्त्रज्ञ, प्राध्यापक आणि प्रतिष्ठित संस्थांचे योगदान मोठे होते आणि आजही परिस्थिती वेगळी नाही.

अर्थात याने मूळ विकासाचे प्रश्न आता खूप कठीण झाले आहेत. त्यात भर पडली आहे प्रदूषण आणि हवामान बदल या समस्यांची. त्याच बरोबर वाढत्या विषमते मुळे सामूहिक उपाययोजना आखणे अजून कठीण झाले आहे. अशा परिस्थितीत, आपण प्राध्यापकांनी आत्मपरीक्षण करणे जरूरीचे आहे - आपण आजच्या शोषण व्यवस्थेचा भाग तर झालो नाही ना, ह्याचा खोलवर विचार करायला हवा आणि आपल्या व्यवसायाची एकनिष्ठ राहण्याचे नवीन मार्ग पडताळून बघायला हवे. निदान प्रादेशिक उच्च शिक्षण संस्थांना आणि त्यातील प्राध्यापकांना वैश्विक विज्ञानाचे ओझे झटकून, विद्यार्थी आणि समाजाला बरोबर घेऊन सहानुभूती च्या विज्ञानाची पद्धत आत्मसात करणे सहज शक्य आहे. असे केल्यास आपण खरोखर आपल्या पगार, पेन्शन आणि सामाजिक प्रतिष्ठेचे हे हक्कदार ठरू. नाहीतर विद्यार्थ्यांच्या "सर, तुम्हाला पगार का देण्यात येतो?" या प्रश्नाचे उत्तर आपल्यापाशी नाही.

